

"ההשפעה של חסמים במרחב החברתי על חוסר מעש והבניית אוריינטציית העתיד של צעירים ערביים בגילאי 18-22 בתקופה בת זמננו".

תקציר המחקר

*נסרין חדאד חאג'י-יחיא

בשנים האחרונות נרשמה עלייה משמעותית בשיעור הצעירים הנמצאים במצב של חוסר מעש (NEET) בעולם המערבי. מגמה זו מהווה בעיה חברתית כלכלית שזכתה לתשומת לב מחקרית ניכרת (Gregg & Tominey, 2011; Lee & Wright, 2011; Coles, Godfrey, Keung, Parrott, & Bradshaw, 2010; Furlong, 2006; Sachdev, Harries, & Roberts, 2006). חוסר מעש משמעו אי-השתלבות במסגרת פורמלית כלשהי כמו תעסוקה, לימודים או הכשרה מקצועית. התופעה הישראלית של חוסר המעש, בדגש על אותותיה בקרב החברה הערבית בישראל תעמוד במוקד מחקר זה.

המעבר מגיל ההתבגרות לבגרות המוקדמת הוא התקופה המשמעותית ביותר לגיבוש התכניות לעתיד. בתקופה זו מעצבים הצעירים ציפיות ושאיפות עתידיות המכוונות רכישת הכשרה מקצועית, השכלה, קריירה ותכנון חיי משפחה. תהליך עיצוב הציפיות והשאיפות מכונה בספרות המקצועית "אוריינטציית העתיד" (Staff & Mortimer, 2008), המוגדרת כמערך של שאיפות, ציפיות ופעולות שצעירים נוקטים ביחס לעתידם בתחומי התעסוקה והלימודים (חטאב, 2003). קבוצות שאינן זוכות לפתח במידה מספקת מיומנויות, כישורים, השתייכות לרשתות חברתיות או שליטה בשפה הדומיננטית במדינה, עלולות להתקשות להשתלב בשוק העבודה (זעירא, בנבנישתי ורפאלי, 2012).

עבור קבוצה גדולה של צעירים ערבים בישראל, "אוריינטציית העתיד" לעיתים לוטה בערפל. במקרים רבים הם נדרשים להשתלב בשוק העבודה וההשכלה בגיל מוקדם עקב אחוז גבוה יחסית של נפלים ממערכת החינוך, וכן לפרוש ממנו בגיל מוקדם עקב ריבוי משרות בעלות אופי שדורש כוח פיזי (כ-60% מהגברים הערבים מועסקים בעבודות הדורשות מאמץ פיזי). משכך, אפשרויות התעסוקה וההשכלה העומדות בפני הצעירים הערבים מעטות וקיים קושי בקרבם להתמודד עם חסמים מבניים שנובעים מאפליה אתנית ללא הכוונה ממסדית (ישיב וקסיר, 2013). יתר על כן, המיקום השולי של הערבים במרחב החברתי של הדמוקרטיה האתנית הישראלית, שבה המרחב החברתי מאופיין בגבולות סגורים בין יהודים לערבים (סמוחה, 2001), כמו גם ההגבלה של הזכות למרחב של נשים בתוך החברה הערבית – פועלים כולם לצמצום נגישותם של צעירים ערבים למשאבי הון במגזר היהודי השולט

במידה רבה על המשאבים הכלכליים, התרבותיים והחברתיים בישראל, ולהגבלת יכולתם להשתלב בשוק העבודה (מיעארי, נבואני וחטאב, 2011).

ואכן, בישראל, לפי סטטיסטיקות רשמיות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, רמות חוסר המעש בקרב צעירים יהודיים דומות לרמות חוסר המעש של צעירים במדינות אירופה (כ-17.3%), אולם על פי נתוני סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) שפורסם בשנת 2016 נראה כי אחוז חסרי המעש בקרב הצעירים הערבים גבוה הרבה יותר משיעורם באוכלוסייה ומגיע לכשליש משכבת הגיל 18-22. נוסף על כך, בעוד שבקרב הצעירים היהודים שיעור חוסר המעש דומה בין גברים ונשים, בקרב הצעירים הערבים נשים סובלות משיעור חוסר מעש גבוה משמעותית מזה של גברים: 52% מהנשים סובלות מחוסר מעש לעומת 26% מהגברים (דהן ואקשטיין, 2011). חלק מהפער הזה נובע מהכללת אימהות צעירות בקבוצת מחוסרי המעש, אך יש לשער כי בחלקו נובע הדבר גם מגורמים נוספים. השוואה בין נשים נוצריות למוסלמיות מלמדת שבעיה זו חמורה בעיקר בקרב מוסלמיות (Shdema, 2013; Khattab 2002), עובדה המרמזת על קיומם של גורמים תרבותיים להיקף חוסר המעש של נשים ערביות (קינג, נאון וולדה-צדיק וחביב, 2009) ועל חשיבותן של מערכות חינוך נוצריות איכותיות בצמצום ממדי התופעה.

על רקע זה, עבודת המחקר בחנה וחיידשה במספר סוגיות מרכזיות ובכלל זה תהליכים המובילים צעירים וצעירות ערבים להיקלע לחוסר מעש בהקשרים חברתיים, תרבותיים, מגדריים, אתניים ולאומיים בהם הם פועלים. עבודת המחקר עמדה על ההבדלים המגדריים ועל האופן בה החברה הערבית בישראל מנתבת את צעיריה משני המינים למסלולי השתלבות או לעיתים אי השתלבות בעולם העבודה וההשכלה הגבוהה. נוסף על כך העבודה בחנה את חסמי גיוס משאבי הון ממקורות בחברה היהודית מניסיונם של הצעירים הערבים, כמו מחסום השפה, הירתעות מהימצאות במרחב יהודי, הבנת הקודים התרבותיים של חברת הרוב וכן נכונות של הצעירים להיטמע בחברה הישראלית. סגנונות של אוריינטציות עתיד אצל צעירים ערבים תוך בחינת תוקף המודלים המערביים המייחסים לשיוך מעמדי תפקיד מרכזי בעיצוב אוריינטציית עתיד של צעירים, ולאור המאפיינים הייחודיים למיעוט הערבי בישראל. העבודה גם הגדירה את השוליות וההתבדלות המרחבית באמצעות חשיפת המקורות של גיוס משאבי הון אנושי, חברתי ותרבותי ממקורות בחברה הערבית בלבד או גם בשילוב עם החברה היהודית כמו למשל דרך חשיפה למרחבים משותפים כמו האוניברסיטאות ו/או מקומות עבודה בישראל. בנוסף העבודה בחנה את הקשר בין שוליות והתבדלות גאוגרפית לבין חוסר מעש. שוליות נמדדה במרחק ממרכז הארץ, בעיקר תל אביב, ובגודל היישוב; התבדלות נמדדה בהבחנה בין גיוס הון חברתי, תרבותי ואנושי ממשאבים בחברה היהודית או לחילופין מהחברה הערבית בלבד (Schnell & Haj-Yahya, 2014).

חשיבות המחקר ותרומתו

למחקר חשיבות תיאורטית ואמפירית. בהקשר התיאורטי המחקר מציע מספר חידושים של חקר חוסר מעש של צעירים וההשפעות הגיאוגרפיות על חוסר מעש. כך למשל, עד היום כמעט ולא נשאלה השאלה היכן מגייסים בני מיעוטים אתניים משאבי הון אנושי, חברתי ותרבותי כמדד להתבדלות מרחבית-חברתית. רעיונות ראשוניים עלו במאמרם של שנל וחאג יחיא (2014) ושנל ושמדמה (2018) אך מחקר זה הוא חלוצי בישום רעיונות אלה. בנוסף, ההשפעה של גורמים גיאוגרפיים כשוליות והדרה מרחבית לא נבחנה כמשפיעה על חוסר מעש וגיבוש של אוריינטציית עתיד. מבחינה זו המחקר הנוכחי מתחקה אחר האפקט של מכלול הגורמים החברתיים העשויים להשפיע תוך הדגשת האפקט העצמאי של המרחב על התופעה של חוסר מעש.

בהקשר האמפירי זהו מחקר חלוצי על חוסר מעש בקרב צעירים ערבים בגיל המעבר לבגרות כבסיס לבניית הערכה מבוססת של רמות חוסר המעש בקרב צעירים והתמודדות עם הסיבות לתופעת חוסר המעש. מחקר זה בחן לראשונה את תקופת המעבר מהתיכון לחיים בוגרים, תקופה בה רוב הצעירים הערביים פוגשים לראשונה את החברה היהודית ונאלצים להתמודד עם השתלבות בה כחלק מתהליך המעבר מתיכון לעבודה ו/או מערכת ההשכלה הגבוהה. למעשה, זהו המחקר הראשון בישראל הבוחן את תופעת חוסר המעש בקרב צעירים ערבים בגילאים אלה. המחקר סקר את כוח הניבוי של הגורמים המבניים האתניים; המרחביים; הסביבתיים סוציו-דמוגרפיים וכאלה הקשורים בבחירותיו של הפרט למשתנה התלוי חוסר מעש. המחקר זיהה את ההבדלים באוריינטציות העתיד ומידת חוסר המעש בין צעירים שבאו במגע ואינטראקציה עם החברה היהודית (מסגרות עבודה והשכלה) לבין אלו שלא באו במגע עם החברה היהודית.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר כללה צעירים ערביים בני 18-23 מוסלמים ונוצרים. הערבים המוסלמים הם הקבוצה הדתית הגדולה מקרב הערבים בישראל, הם כוללים שורה של תתי-קבוצות כמו עירוניים וכפריים, ונמנים על קבוצות סוציו-אקונומיות, פוליטיות ואידאולוגיות שונות. לאוכלוסייה הזו מעגלי זהות מצומצמים ומשמעותיים ביותר, ביניהם זהות לוקאלית יישובית וזהות "חמולתית"

(שדמה, 2011). הערבים הנוצרים בישראל הם קבוצה קטנה יותר. גם הם נחלקים לזרמים שונים
בנצרות ולעירוניים וכפריים, אם כי חלק ניכר מהם עירוניים, ובעלי מעמד סוציו-אקונומי שונה.
הצעירים הבדוים בנגב לא נכללו במחקר האיכותני משום שיש להם את אתגרים ייחודיים משלהם,
יחד עם זאת חשוב להבהיר שהנתונים הרשמיים של המדינה בהם נעשה שימוש השוואתי כלל את
הצעירים הבדואים בנגב. צעירים דרוזים לא נכללו גם הם בשל שירות החובה בצבא הישראלי. פלח זה
לא נכלל גם בנתונים הכמותיים.

אזורי המחקר

אזורי המחקר הם אזור הגליל, אזור המשולש (הדרומי והצפוני), וערים המעורבות (ערים בהן
מתגוררים ערבים ויהודים וערים או כפרים בהם מתגוררים נוצרים ומוסלמים).

כלי המחקר

מחקר זה נעשה בשילוב שתי שיטות מחקר - מחקר איכותני ומחקר כמותני. זאת על מנת לקבל נקודת
מבט רחבה ומעמיקה על תופעת חוסר המעש בקרב צעירים ערבים בישראל.

המחקר האיכותני

החלק המרכזי של המחקר התבסס על מתודולוגיה איכותנית המבוססת על תפיסת המציאות כתהליך
סובייקטיבי של הבניות חברתיות להן מעניק הפרט משמעות (Bryman, 1988). מחקר זה בחן את
הדרך שבה חווית המציאות של המרואיינים משפיעה על ציפיותיהם, שאיפותיהם ופעולותיהם לבנית
עתידם (Lieblich et al., 1998). במסגרת המחקר בוצעו ראיונות עומק עם עשרים גברים ערבים ועם
שלושים נשים ערביות. הראיון ניתח את חוויות העבר שלהם, את מצבם הנוכחי ואת אוריינטציות
העתיד שלהם. המהלך האיכותני כלל שלוש תנועות מרכזיות:

ראשית, שיחזור הנרטיב בו עושים שימוש צעירים בניסיון לתאר את תהליך ההשתלבות שלהם בעולם
ההכשרה העבודה והלימודים העל תיכוניים. ניתוח מעמיק של הראיונות מגלה כי נרטיבים של
צעירים רבים כוללים שלבים כגון הקשר חברתי תרבותי פוליטי, הסתבכות, הערכה שמובילה לפעולה
ולסיום.

שנית, מתוך התיאורים הנרטיביים בחנתי סגנונות שונים של חוסר מעש ואוריינטציות עתיד שעלו
מתוך תיאורי הנחקרים ובאמצעותם גיבשתי בשלב הראשון תיאוריה תלוית שדה בדבר מבנים של
אוריינטציות עתיד ומסלולי תיעול לחוסר מעש והקשר ביניהם כפי שהוא מתמסד בקרב צעירים
ערבים בהקשר החברתי והתרבותי בו הם פועלים. בהמשך נעשתה השוואה בין המודלים שגובשו
בספרות המבוססים על חברות מערביות כפי שהם מוזכרים בפרק התיאוריה.

שלישית, נבחנו התיאורים הנרטיביים ושאלות שהתייחסו ישירות למקורות מהן מגייסים משאבי הון אנושי, חברתי ותרבותי (בחברה ובתרבות של הרוב היהודי או המיעוט הערבי) עד כמה צעירים שואפים, מצפים ופועלים כדי לרכוש לעצמם הון אנושי חברתי ותרבותי שמקורו בחברה היהודית ושומור להכשירם להתחרות במוסדות להשכלה גבוהה ובשוק העבודה באופן אפקטיבי.

המחקר הכמותי

כלי מחקר שעזר להשלים את התמונה היה שאלון סגור. מטרת השאלון היא לבחון את הקשרים בין השאיפות, הציפיות והתכניות לעתיד של הנדגמים, לבין היבטים של צבירת משאבי הון אנושי, חברתי ותרבותי תוך הבחנה בין גיוס משאבים אלה במרחב היהודי או הערבי. בתוך כך נכללו גם שאלות שמטרתן לבחון את הרקע המשפחתי של הנשאל, בהקשרים סוציו דמוגרפיים מרכזיים. המדגם כלל 442 צעירות וצעירים, שנבחרו תוך שמירה על ייצוג פרופורציוני לקבוצות שונות כגון מגדר, אשכול סוציו-אקונומי, פריפריאליות וגודל ישוב המגורים. הניתוח התייחס לכלל האוכלוסייה מתוך הבנה כי מדגם זה אינו גדול מספיק כדי להסיק על הקשרים הנחקרים בתוך קבוצות משנה (למשל: בנות נוצריות החיות בערים מעורבות שמוגדרות כחסרות מעש).

תוצאות

המחקר העלה שקיים קשר סטטיסטי מובהק בין מאפייניו האישיים של הנבדק (מין והשכלה) לבין היותו חסר מעש. דהיינו, נשים ונבדקים בעלי השכלה נמוכה דיווחו יותר על היותם חסרי מעש. מעבר לכך המחקר אושש את המחקרים הקיימים הקושרים חוסר מעש לתמיכה חברתית בעיקר מהמשפחה ולמעמד. ממצא זה עולה מהמחקר הכמותני והאיכותני גם יחד. מעבר לכך המחקר מדגיש כי מיעוטים עלולים להיות מאובחנים בשיעורי חוסר מעש גבוהים יותר מהאוכלוסייה הכללית בגין הדרתם וניתוקם מאוכלוסיית הרוב. המחקר הכמותני מראה כיצד משתנים אלה מסבירים חלק גדול מהנטייה הגבוהה יותר של צעירים ערבים לחוסר מעש.

מעבר להקשר המבני המדיר, המחקר מציע גישה המעמידה במרכז את הסוכן הפעיל. ביחס לגברים המחקר מזהה שלוש אוריינטציות שונות של סוכנים: עתידי, פטליסטי ונואש. שלושת הטיפוסים נבדלו אחד מהשני בנכונותם לשאוף ולהיות בעלי אוריינטציות עתידיות אינדיווידואליסטיות או קולקטיביסטיות. צעירים המסוגלים להפגין אוריינטציה לוחמנית אינדיבידואליסטית הסיכוי שלהם להיקלע לחוסר מעש יורד ומנגד צעירים עם אוריינטציות עתיד נואשת קולקטיביסטית כנראה ימצאו את עצמם בחוסר מעש או במעבר בין עבודות עם תקופות הפסקה ממושכות. מכאן שרק סוכנים לוחמניים המוכנים לנתק עצמם מאחריות למצוקות של משפחותיהם הם בעלי סיכוי לצאת ממעגל העוני.

באשר לנשים, בחנו את התופעה מפרספקטיבה של מעבר החברה הערבית מחברה מסורתית פטריארכלית לחברה מודרנית מערבית מתוך ההבנה שיש לקחת בחשבון נוסף לגורמים שצוינו לעיל את מעמדן בחברה הערבית. העובדה כי יותר ממחצית הנשים בגילאי 18-22 מוגדרות כחסרות מעש מוסברות בין היתר באמצעות מאבק מגדרי או השלמה עם מצבן. המחקר זיהה חמש אסטרטגיות שאומצו על ידי נשים ערביות: קבלת המבנה חברתי הפטריארכלי; אסטרטגיית היכנעות/כניעה; אילוצים; התפשרות; ואלה שהולכות עם החלומות שלהן עד הסוף. הרוב המכריע של הנשים עוסקות במאבק עם החברה, ורובן מרגישות שהן נאלצו לוותר על חלומותיהן.